

idézett példák ízelítőnek is alig tekinthetők. Vajon nem nyerne-e az olvasóközönség meg a tudomány is Petőfi – és legjelesebb más költőink – összes vagy legalábbis legszebb metaforáinak összegyűjtésével és kiadásával?

ELEK ISTVÁN

VAJDA JÁNOS VISZONYA PETŐFI SÁNDOR ÖRÖKSÉGÉHEZ

A SIRÁMOK C. DALCIKLUS TANULSÁGAI

Vajda János *Sírámok* című dalciklusának tíz darabja 1854 és 1856 között keletkezett. Bóka László a sorozat első darabjáról azt írja, hogy „Vajda egyik legismertebb, leggyakrabban idézett verse,”¹ Széles Klára pedig a költemény elemzése során megemlíti, hogy a *Sírámok I.* motívumanyaga erősen emlékeztet Petőfi Sándor: *Édes öröm, ittalak már* című versére.² Petőfi 1847-ben írta ezt a költeményét, tehát Vajda dalciklusát időben még tíz év sem választja el Petőfietől. S mégis: a Vajda-versek érezhetően valami egészen más, eredendően újszerű költői látásmódról árulkodnak.

Horváth János szerint Petőfi „született dal-tehetség”.³ S valóban: a magyar lírában Petőfi az első, aki ezt a versformát valódi művészi tartalommal tölti fel.

„A Petőfi-féle hangulat . . . alkalmasnak bizonyult arra, hogy a legmesszebbre távolodva a naiv daltól, hol szemléleti elemét, hol magába merülő reflexiók líraiságát már-már dal ellenes arányokban fejtsse ki, s elemi egyneműsége folytán mégis meg tudja őrizni a legszükségesebb daljellegét. Valóságos filozófiai hangulatú dal ezek között az *Édes öröm, ittalak már*: össze tudja egyeztetni a legmagasabb igényű költői anyagot a legigénytelenebb, de épp azért szigorú követelményű műfajjal.”⁴ – írja Horváth János.

¹ Bóka László: *Vajda János*. Bp. 1941. 65.

² Széles Klára: *Vajda János*. Bp. 1982. 138.

³ Horváth János: *Tanulmányok*. Bp. 1956. 303.

⁴ Uo. 303.

Barta János véleménye szerint Vajdának nem is annyira a Petőfi-féle, hanem már az epigonoktól eltanult dalműfaj továbbfejlesztésével kellett megpróbálkoznia. Barta világosan utal arra, hogy Vajda útja másfelé vezet, mint Petőfié.⁵ Kétségkívül helytállóak ezek a megállapítások. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy Vajda csupán fellazítja Petőfi költészetének műfaji-gondolati-poétikai kereteit. Erre talán éppen a *Sírámok*-ciklus a legjobb példa. Vajda következetesen hű marad Petőfi versformájához, a dal műfaját pedig a *Sírámok*ban – hasonlatosan Petőfi említett költeményéhez – filozofikus kérdésfeltevések gondolati színterévé teszi. Miért alapvetően különböző mégis a két vers, s milyen tényezők állnak a változások hátterében? A dolgozat elsősorban ezeket a problémákat próbálja megoldani.

A költemények szövege a következő:

Petőfi: Édes öröm, ittalak már⁶

Édes öröm, ittalak már
És hová lett az a pohár,
Amelyből ittalak téged?
Összetörött, cseréppé lett.

Keserű bú, ittalak már
És hová lett az a pohár,
Amelyből ittalak téged?
Összetörött, cseréppé lett.

Fényes nap a szív öröme
Sötét felhő takarja be
Sötét felhő a szív bújá
Szellő jön és odébb fújá.

Vajda János: Sírámok I.⁷

Száll a hegyre barna felhő,
Zúg alatta már az erdő.
Észrevétlen langy lehellet
Rázza a faleveleket.

Hajszáli a vadonnak
Hervadt levelek szállongnak,
Fecske földet szántva repdes
Minden oly merengő, csöndes.

Erdő, mező merre nézek,
Egy nehéz, bús előérzet.
Hosszú árny kísért a réten,
Szél sóhajt az erdő mélyen . . .

⁵ Barta János: *Gina költője*. It, 1962. 31.

⁶ Petőfi Sándor: *Összes versei*. Bp. 1953. II. k. 34–36. (A továbbiakban e kiadásból idézünk.)

⁷ Vajda János: *Összes versei*. Bp. 1967. 116–117. (A továbbiakban e kiadásból idézünk.)

Olyan vagyok, mint az árnyék,
Mintha temetőben járnék.
Elmúlt idő, elmúlt idő
Te vagy, te vagy a temető.

Valami nagy, rejtett bánat
Fogja el az egész tájat;
Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer –

A temető éjjelében
Bolygótűz az én vezérem.
Múlt napjaim sírja felett
Bolygótűz az emlékezet.

Az a nagy bú, amely téged
Vádol, örök nagy természet;
Mely kiégett szívvel kérdi:
Mért születni? minek élni?

Mozdulni kezd a levegő,
Halk, de hűvös fuvalom jó,
És tőlem suttogva kérdi
Nem legjobb-e sosem élni? *

Említettük már, hogy Petőfi verse 1847-ben született. Tudjuk, hogy a költő életében talán ez a legfeszültebb, élményekben leggazdagabb esztendő. A Júlia-szerelem, valamint a 48-as forradalom érlelődése mind a magánélet, mind a közélet síkján egyszerre kelthette fel a költőben a reménykedés, illetve a jövőtől való ösztönös félelem érzését. Az elemzés során tehát elsősorban ebből az alapélményből kell kiindulnunk.

Ami a Petőfi versben már első pillantásra is szembeütő, az a költemény tisztán érzékelhető gondolati-érzelmi ambivalenciája. Ezt a belső hullámozást vetítik elénk az egyes versszakok sebesen váltakozó, ellentétes gondolati töltésű képsorai, amelyek az igen egyszerűen megszerkesztett jelzős szó szerkezetek szín- és jelentéskontrasztjának néhány kombinációjára épülnek. Az első versszak „édes öröm”-e a második versszak „keserű bú”-jában találja meg tisztán ellenpontosított tükörképét. A strófazáró kifejezés mindkét esetben az „összetörött, cseréppé lett”, s ez pontosan mutatja a két ellentétes hangulati értéket hordozó szintagma azonos minőségi súlyát.

A harmadik szakasz képanyaga hasonló szemantikai szerkezetű grammatikai alakzatok szembeállításával ugyanezt a jelentéstartalmat domborítja ki. Itt kapcsolja be Petőfi a vers gon-

dolati áramkörébe az ember belső világa és a természeti jelenségek közötti kapcsolat megintcsak egyszerűen felépített motívumpárját, amelyet a fényesség és a sötétség színkontrasztja, valamint a szellő megjelenésével a mozgás dimenziójának beépülése tesz valamivel élénkebbé, lendületesebbé. A költő szívének öröme és búja a fényes nap és a sötét felhő harcának mintájára váltakozik, ahol egyszer a fényes nap, máskor pedig a sötét felhő kerekedik felül. Az ember életében az öröm és a bánat érzése az események pozitív vagy negatív jellegű alakulásának függvénye, mindenesetre az egyes emberen kívülálló valamin, a sors kiszámíthatatlan mérlegjátékán alapul, akárcsak a felhő és a nap vonatkozásában, amelyeknek egymáshoz való viszonyát szintén egy mindkettejüktől független és felettük álló harmadik erő (a szél) szeszélyei alakítják.

A természet egyensúlya, belső rendje éppúgy a viszonylatok permanens átrendeződésének elvén nyugszik, mint az emberi élet. Az állapotszerűség mindig csak pillanatnyi lehet: az állandó mozgás, változás törvényei alól nincs kivétel.

Azért fontos elidőzni ilyen sokáig ennél a versszaknál, mert nemcsak ennek a költeménynek, hanem Petőfi egész életérzésének gondolati lenyomata is ott rejtőzködik ebben az „egyszer fent, egyszer lent a szerencsekerék”-féle életfilozófiában, ami Petőfi végletek között mozgó, szenvedélyes egyéniségének lényegét fejezi ki. Ez egyúttal a negyedik versszak hangnemváltását is megmagyarázhatja, ahol megváltoznak a költemény időviszonyai, sőt maga az időfogalom is módosul. A szakasz elején a költő temetőben járó árnyékhoz hasonlítja magát. A temető nem más, mint a költő életében eddig eltelt idő, amely hétköznapi jelentéstartalmának metaforizálódása során tulajdonképpen térré átstrukturálódott időként funkcionál. Ezzel párhuzamosan a versben jól kitapintható ambivalens érzelmi-gondolati egyensúly is felbillen: az olvasó itt már csak azon az érzelmi hullámhosszon mozoghat, amelyen maga a vers fogant. (Az alkotás pillanata.) A fokozatos elbizonytalanodás az utolsó szakasz különös hangulatvilágában teljesedik ki, amikor a

„hívös fuvalom” suttogva kérdi a költőt: nem legjobb-e sosem élni?

Nem valószínű azonban, hogy ez a némi szkepszissel átítatott tétova kérdés egyúttal végérvényesen pesszimisztikus lemondást is sugall, hogy egy olyan gondolati szituációt jelenít meg Petőfi fejlődésében, amelyben már az élet minden értéke megkérdőjelezhető lenne a költő számára. Döntő fontosságúnak tartom, hogy ezt a kérdést nem Petőfi teszi fel, hanem éppen a szellő teszi fel neki, a szellő pedig a harmadik versszakban pontosan az állapotok, hangulatok állandó váltakozásának törvényszerűségét bizonyította. Így ez a költemény sem jelenthet mást, mint csak *pillanatnyi belső megingást*: Petőfiiben egy percre felvillan az emberi lét értelmének vagy értelmetlenségének örök és megoldhatatlan dilemmája, amiből azonban még nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A vers egészének logikájából nem a lemondás tompa rezignációja sugárzik: a passzivitásra való berendezkedés, a küzdelem feladásának gondolata Petőfi alapvetően aktív, cselekvő alapállású emberi és költői magatartásától eleve idegen.

De mi mondható el a fentiek alapján a *Sírámok I.* darabjáról. Melyek azok a pontok, amelyek az első pillantásra formájában, képanyagában annyi hasonlóságot mutató két költeményt, s a két költői egyéniséget alapvetően elválasztják egymástól?

Ha a Petőfi-vers strukturáló alapelveként a hangulati ambivalenciát említettük, akkor Vajdánál éppen a költemény hangulati egységéből kell kiindulnunk. Ezt az egységes atmoszférát már rögtön az első versszakban megteremti a szituációteremtés pontossága. Bár a strófa képelemeinek dinamikai határfoka alacsony, a képanyag kis sugarú belső elmozdulásai mégis mintha valami elfojtott feszültségről, lappangó titokról árulkodnának.

A hegyre szálló barna felhő lebegő ereszkedése, a szellőtől rázkódó falevelek nyugtalan kavargása, az alá-alábukó fecske emelkedő-süllyedő röptének cikázó mozgásíve a maga alacsonynak tűnő hatásfokán is olyan komplex dinamikai össz-

benyomást ad a versnek, amelyben az első strófa egymást keresztező mozgásirányainak (a felhő és a szellő révén) éppúgy megvannak a maga önálló hangulati funkciói, mint ahogy a második versszak idegesen vibráló rezgéskepeinek is. A jelzett elemekből azonban csak minimális energia törhet fel a vers felszínéig, ahol látszólag minden „oly merengő, csöndes”. Akusztikailag sajátosan festi alá ezt a vershelyzetet a sok *l* hangzó finom lebegése, valamint a vizuális benyomásokat elmélyítő tompa erdei zúgás, morajlás sejtelmes hangulata.

A harmadik versszak tovább erősíti az olvasó gyanúját, hogy Vajda János erdeje nem valóságos erdő. Ettől kezdve a költemény realitásértéke a legkisebbre csökken, nyilvánvaló, hogy itt a vers szubjektíve átélt, belső tere a fontos, amelyhez a szimbólumokba oldódó tárgyi világ jelenségcsoportjai csak a fajsúlyukat vesztett külső keretet adják. A vers egyes tárgyainak, azok valódi jelentéstartalmának érzékelése a nyelvi adott síkon jóformán lehetetlen. A konkrét entitások síkja szüntelenül elmozdul, s egy második, jóval elvontabb szintre helyeződik át. Hiszen nyilvánvaló, hogy ebben a kontextusban a barna felhő nem csupán egyszerű felhőt jelöl, hogy a hervadt levelekről nem véletlenül mondja a költő, hogy „hajaszálai a vadonnak”, mint ahogy a szél szinte emberi sóhajáról sem szabad megfeledkezni. S nem véletlen az sem, hogy a költemény kulcsszimbóluma, a réten kísértő árny éppen a vers centrumában bukkan fel.

Kit vagy mit denotál ez az árny? A költő kivetített alteregóját, vagy talán az elmúlást? Nem lehet pontosan meghatározni, mert a jelkép helyébe sohasem helyettesíthető be pusztán egyetlen konkrét tárgy. A szimbólum hatásának titka éppen abban áll, hogy tartalmát csak megközelítőleg lehet körülírni, hiszen a jelentésárnyalatok olyan színes gazdagságával rendelkeznek, amelyek a hétköznapi nyelvre lefordíthatatlanok. Enélkül is sejti azonban mindenki – bár ez a versben közvetlenül nem fogalmazódik meg –, hogy itt az élet pusztuló erdejében kísértő halálról van szó.

Csöppet sem lényegtelen kérdés, hogy a versek mögött rejtőzködő lírai én a mű melyik szerkezeti pontján bukkan fel vagy tűnik el. A Petőfi-vers mindvégig egyes szám első személyben fut, eltekintve a vers harmadik szakaszától, amely – mint mondtuk – a költemény „mondanivalójának” objektív eszmei foglalata. Ezzel szemben Vajda János művében háttérbe húzódik, a minimális történéseknek csak valami fura, személytelen általános alanyuk van. A vers legszubjektívebb pontján azonban kilép addigi személytelenségéből, s ő maga látja meg a titokzatos, réten kísértő árnyat. Úgy vélem, ez a mozzanat eléggé meggyőzően bizonyítja Petőfi és Vajda költői látásmódjának elvi különbségét.

Érdeemes egy pillantást vetni a két vers poétikai kelléktárára is. Petőfinél a képek a konkrét és elvont elemek párhuzamos megfeleltetésének elvére épülnek: a fényes napról rögtön megtudhatjuk, hogy a költői nyelv szótárában ez a szív örömét jelenti, a bolygótűz az emlékezet, a temető képe az elmúlt idővel egyenértékű, önmagát pedig kísértethez hasonlítja. Vajdánál mindennek nyoma sincs, versében egyetlen ilyen megfeleltetést sem találhatunk. Tudjuk, hogy a réten egy hosszú árny kísért, hogy a tájon valami nagy, rejtett bánat uralkodik, de hogy ezeknek a képeknek pontosan milyen fogalmi tartalom feleltethető meg, azt már legfeljebb csak sejtteni lehet.

Ezért Vajdánál a képalkotás ellenpontoszó alapelve sem érvényesülhet: a szimbólumok illékony összetételű anyaga a konfrontációkra eleve teljesen alkalmatlan. Hiszen ellentét csak két tisztán elválasztható, önmagában is konkrétan létező valami között feszülhet, a szimbólum lényegét pedig éppen a különböző minőségek egybemosódása, az éles kontúrok elhalványulása, felszívódása jelenti. Ez magyarázhatja, hogy Vajda versében egyetlen ellentétre épülő kép sincs. Szimbólumainak különös, belső világítású tájai már egyértelműen nem Petőfi, hanem Ady világa felé mutatnak.

A szimbólumrendszerbe oldott képek hangulati egysége nemcsak a *Sírámok* első darabján érződik: megállapításunk a

versciklus egészére is érvényes. Ezek a költemények is ugyanabból a gondolati energiából szerveződnek, mint az első vers, valamennyit belengi a halál, az elmúlás gondolata, amely Vajda élményvilágának kezdettől fogva központi alkotóeleme. Bizonyítékul szolgáljon itt néhány idézet:

Én oly búsnak érzem,
Mintha temetnének;
Mintha temetnének ifjú,
Koránhunyt halottat;
Mintha hallanám zörögni
Saját koporsómat!

(II. dal.)

Hová lett a nap az égről?
Hirtelen hogy elsötétül!
Mintha állana ítélet,
Valakit kivégeznének.

(IV. dal.)

Megfejtetlen, mint egy álom,
Átsuhanni a világon
Kinevetett ismeretlen
Fájdalomtól üldözötten . . .

Ugy-e keserű egy pohár?
Itta ezt több jó bolond már!
S mind azt hitték, üdvözítnek;
– Nekem már e hitem sincs meg!

(III. dal.)

Az emberi élet céltalanságának, értelmetlenségének egyetemes fájdalma éppúgy ott rezeg ezekben a sorokban, mint az egyes individuum teljes kiszolgáltatottságának érzése. Átsuhanni az emberi életen csupán egyetlen pillanat műve: a test és lélek szerves egysége a halál érintésére összefüggéstelen részekre hullik szét. S itt kell visszatérnünk a ciklus első darabjának utolsó strófájához, amelynek zárósora akár az egész dalsorozat mottója is lehetne:

„Miért születni, minek élni? ”

A Petőfi-versben, mint láttuk, a kérdést a „hűvös fuvalom” tette fel. Vajdánál a kérdező a „nagy bú”, amelyben ott bujkál az egész költemény gondolati-hangulati szimbolikája. Vajdánál a lírai szubjektum és a megformálendő költői tárgy távolsága olyan kicsi, hogy tulajdonképpen alig-alig lehet a kettőt elválasztani egymástól. A vers általános alanya mögött mindig maga a költő rejtőzködik, s így közvetett úton állandóan az ő érzelme- és gondolatvilágáról kapunk információkat.

Ha világirodalmi párhuzamot keresünk, akkor talán azt mondhatjuk, hogy Vajda természetlátása leginkább Goetheére emlékeztet. Balázs Béla írja líraelméleti tanulmányában, hogy „Goethénél lesz a természet először lelkes, de nem az antik értelemben, úgy, hogy saját lelke van.

Az ő lelke él benne határtalanul és ezért magányosan. Mert aminek nincsen határa, annak nincsen szomszédja sem. Goethe számára lesz a természet először teljesen szimbolikus, mert bármit jelent, mindig az ő lelkét is jelenti. Mégpedig nemcsak egy általános, boldog megváltottságról való álmát, hanem jelenti lelke minden mozzanatát.”⁸

Vajda tájképei sem lokalizálhatók. Barta János gyakorlatilag ugyanazt állítja Vajda költészetéről, mint Balázs Béla Goethéről:

„Vajda a természetet teljesen átlírizálja, átítatja azzal a hangulattal, amely legalább annyira árad őbelőle magából, mint ahogy kívülről ejti hatalmába. Élő, beszédes, varázslatos természet ez . . .”⁹

Kétségtelen, hogy Petőfi verseiben sem dominál már teljesen egyértelműen a kontemplatív elem, de a leírás tárgyi jellege általában megőrződik: a költői objektum-szubjektum viszony közötti határvonalak csak igen ritkán mosódnak még el. Vajda azonban

„nem arra van predesztinálva, hogy a magyar leíró költészetet az objektív, tárgyias rajzok irányába vezesse tovább. Az ő műve: *a magyar leíró*

⁸ Balázs Béla: *A lírai érzékenységről*. In: *Halálos fiatalság*. Bp. 1974. 349.

⁹ Barta János: i. m. 30.

költészetnek tájhangulat költészetté való átfejlődését előmozdítani, s végül is ezt a lírai változatot a tiszta hangulatköltészet meg a filozófiai líra felé eljuttatni.”¹

Mert ugyanakkor Vajda filozofikusabb költő is, mint Petőfi. A hétköznapi nyelv jelentésszintjén ugyan nincs különbség a „Nem legjobb-e sosem élni?” illetve a „Miért születni, minek élni?”-féle kérdésfeltevés között, Vajda sorai mégis jóval mélyebbek, filozofikusabbnak látszanak Petőfiénél. Hiszen Petőfinél csupán egy eldöntendő kérdéstről van szó, s ezt akár egy igennel vagy nemmel is meg lehetne felelni. Nyilvánvaló persze, hogy a probléma nem egyszerűsíthető le ennyire, de elsősorban nem is ezt kívánom kimutatni, hanem csupán e lemondó, kesernyés kérdésfelvetés erősen *pillanatnyi hangulathoz kötöttségét*.

Aligha mondható el ugyanez Vajdáról. Ok-okozati összefüggések után kutató „miért”-jében és „minek”-jében nemcsak az egyes ember csüggedt pillanata fejeződik ki, hanem az *egész emberi lét tragikum*a is felsejlik.

Az életben Vajda nem lát reális lehetőséget arra, hogy a halál abszolút és megfellebbezhetetlen hatalmával az élet ezzel egyenrangú, ugyancsak abszolút értékét állítsa szembe. Ebből az alapállásból származik az a sajátságos, passzivitásra berendezkedett emberi és költői magatartásforma, ami olyannyira jellemzi Vajda Jánost. A 48-as forradalom bukása, magánéletének állandó kudarcai, az irodalmi életben átélt keserőségek, valódi vagy vélt sérelmek mindezekhez elegendő alapot is szolgáltatnak.

Milyen hát Vajda viszonya Petőfi Sándor irodalmi örökségéhez? Sötér István vélekedése szerint Vajda

„előkészíti Ady költészetét, s ez az előkészítés abban áll, hogy szinte észrevétlenül közvetíti Adyhoz Petőfi költészetének bizonyos vívmányait, – ugyanakkor áthasonítja az új korszak számára a romantika

¹ Uo. 32.

örökségét, s mindezt még tetézi a maga újításaival, vívmányaival, amelyek ugyancsak örökségként csatlakoznak mindahhoz, amit már ő maga is örökösként közvetít az utókornak”.¹¹

A fentiek jól illusztrálják Vajda valóban igen sokrétű, különféle elemeket magábasűrítő költői világát. Vajda egyfelől még erős szálakkal kötődik a Petőfi-hagyományhoz – ezt bizonyítja elsősorban a Petőfi által használt műfajok, versformák, rímképletek gyakori alkalmazása – másfelől azonban jelentősen el is távolodik ettől az alapmodelltől, különösen azért, hogy költeményeinek jelentésterét egészen új tartalommal tölti meg. Ez a tendencia Vajda költészetében már határozottan Ady felé mutat.

GERGYE LÁSZLÓ

PETŐFI SÁNDOR: ELPUSZTULÓ KERT OTT A VÁR ALATT . . .

Petőfi alig tárgyalt jelentős versei közé tartozik ez a költemény. Részletesebben nem írtak róla; átfogóbb tanulmányok, monográfiák is jó esetben a címét említik csupán. A forradalmár – szabadságharcos népköltő – idők folyamán mégoly lényegesen árnyalódó, közkeletű képébe nemigen akar beleilleni az 1848 őszi elégikus versek érzésvilága; mintha valamilyen mentegetésre szorulnának inkább, mint hogy a költő gazdagabb megértésének lennének forrásai. Mind az életrajz, mind az életmű szerint fájdalmas hitelű, fontos művek ezek; s köztük is ritkán teljesíti ki a posztulatív értéket olyan művészi érettség – a borotvaélen egyensúlyozó „egyszerűség” esz-

¹¹ Sőtér István: *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 243.